

KUZEYBATI KAFKASLARDA ADİGELERDE İSLAM'IN YAYILMA TARİHİNE DAİR

*Naima Neflyaşeva**

Rusça'dan çeviri

Osman Karatay

İslam'ın Kuzeybatı Kafkaslarda yayılma süreci kendi özgünlükleriyle, büyük ölçüde önceden belirlenmiş bir zaman diliminde geçmesiyle ve bu bölgede Muhammedi öğretinin yayılmasının karakteriyle başka yerlerden ayrılır. Çağdaş Kabardin alimi B. Brajnokov'a göre, geniş kronolojik hudut nitelikleri içinde, Adige Putataparlık-Hıristiyanlık muhitinde, ahlaki kanunname *Adige Khabze*'nin ortaya çıktığı zaman olan 14. yy'da İslam'ın ilk sızmaları başlamıştır. Adigeler İslam'ın itikat esaslarıyla ticaret, askeri münasebetler ve 14. yy başlarında devlet dini olarak İslam'ı resmen ilan etmiş olan komşu devlet Altın Orda ile atalıkların (beylik) ilişkileri vasıtasıyla tanışmışlardır. Muhammedi öğretisi Kuzeybatı Kafkaslara daha sonra da Dağıstan, Osmanlı devleti ve Kırım hanlığı üzerinden yayılmıştır.

İslam'ın tesiri özellikle 19. yy başlarından itibaren aynı yüzyılın 60'larına kadar bir "*şeriat hareketi*" zemininde arttı.¹ Bunun başlatıcıları Kabarda ve Batı Çerkez bölgelerindeki (Şapşugiya, Natukhay, Bjedugiya, Temirgoy, Abadzekhiya) din adamları ve buralarda idari reform yapan ve şer'î mahkemeler kuran Şeyh Şamil'in üç şahsi temsilcisinin faaliyetleri idi. İşte bu dönemde, Kafkaslardaki Rus duhûlünü önlemek için sömürgecilik karşıtı savaş faaliyetleri, Adige alt topluluklarının pekişmesinin ideolojik temeli olarak İslam'ın toplu halde kabulünü hızlandırdı. Kendilerinin İslam toplumunun üyeleri olduğu şuuruna varan Adigeler,

* Doç. Dr. Naima Neflyaşeva, Adige Devlet Üniversitesi (Maykop), tarih bölümü öğretim üyesi.

¹ Kajarov, V. Kh., *Adıgskaya Khasa*, Nal'çik, 1992, s.91-105 vd.

geleneksel değerlerine ve toplumdaki felek, yazgı ve kişisel erdem tasavvurlarına sadık kaldılar. Petersburg'un *Biblioteka dlya Çteniya* ve Moskova'nın *Russkiy Vestnik* gibi saygın mecmualarında İslam hakkında yazan Adige kültürünün mahir allamesi, 19. yy Adige yazar ve naşiri Adilgirey Keşev'e göre, "dini öğütler Adigelere ahrette bir ödül vaat ediyordu; bu da kendi karakteri icabı dünyevi şan kazanmayı daha da cazip hale getirmiştir."²

İslam kurumları ve değerleri geleneksel Adige etnik alışkanlık ve güdüleri sisteminde organik bir yere sahip olmuştur. Kuzeybatı Kafkaslarda etnik özdeşlik daima üstün tutulmuştur: Adige olmak Müslüman olmaktan bile daha önemlidir.

İbadetlere gelince, defin merasimleri hariç, kimi zaman Putataparlık-Hiristiyanlık öğelerini de içeren yerel gelenekler varlığını korumuştur. Sıradan bir Adige'nin bilincine İslam'ın ciddi nüfuzundan bahsetmiyoruz. Adige toplumunun değişik tabakaları değişik ölçüde dindarlığın taşıyıcıları olmuştur; seçkinler ve köylüler somut sebeplere bağlı olarak adet ve şeriata yönelmişlerdir. Adige folklorunda temennilerde, selamlaşmalarda ve telinde Allah ismi hep Adige panteonunda eşitler arasında birinci olan putataparlık dönemi ilahı *Tkh'a* ile birlikte kullanılır. M. Gubjokov'un dikkatli gözlemine göre, bu durum uygulamada kişinin kendi yazgısını değiştirme imkanına dair geleneksel tasavvuru değiştirmemiştir.³

Bununla birlikte, Adigeliğin etnik ilkeleri, İslam ahlakının artık kendi münasip sırası içinde mevcut ahlaki alanların, her şeyden önce de hayır yoluyla ruhun kurtarılması fikrinin uyumlu biçimde benimsenmesini ve yeniden yorumlanmasını mümkün kılmıştır. Uzmanların Adige bilincinde, diğer çoğu Kafkas halkının kendi etnik manevi kodeksleri hakkındaki tasavvurlarına benzer bir tasavvurun oluşmasını müşahede etmesi tesadüfi değildir. Örneğin, Adigelerdeki Allah'ın yaratıcılığı ve "göklerdeki Yaratıcı'nın yerde onlara Adigeliği ihsan etmesi" inancı gibi.⁴

İslam bütünüünün Adigelikte işleyişinin özgünlüğü her şeyden önce din adamlığı imgesinde kendini gösterir. Bütün Adige ruhani kişiliklerine *efendi* denirdi. Öyle anlaşılıyor ki, söz konusu tabir, değişik nitelikteki anlam biçimlerinin gayet geniş bir daireyi - sultan ailesinin varisleri, eğitimli kimseler, memurlar, yüksek Ermeni görevlileri, din adamları, ya-

² Kalambiy (Adilgirey Keşev), *Zapiski Çerkesa*, Nal'çik, 1988, s.229.

³ Gubjokov, M., "Religioznoe soznanie adıgov", *Religioznie verovaniya adıgov, Khrestomatiya issledovaniy*, Maykop, 2000, s.555-557.

⁴ Brajnokov, B. Kh., *Adıgskaya etika*, Nal'çik, 1999, s.85.

bancılar - kapsadığı Türkiye'den gelmiştir.⁵ Adigeler arasında bu anlam din adamları sınıfı için kullanıldı ve bu şekilde Adige halkının toplumsal yapısında bu makamın ihtiram ve saygınlığını ifade etti.

Adige efendileri kaide olarak köylülerden gelmiştir; beyler ve seçkinler geleneksel olarak kendilerini akın ve savaşlarda göstermek istemişlerdir. Bunlar, Çarlığın dağlı birliklerinin komutanı ve ilk Adige tarih araştırmacılarından biri olan Han-Girey'in yazdığına göre, "*savaş eğlencesine delice susamışlardı*".⁶ Ortaçağ edebiyatında Çerkezistan hakkında eser veren ilk yazar olan 16. yy'dan İtalyan yeryazımcısı D. Interiano'nun gözlemlerine göre, daha Hıristiyan vaazları zamanında Tek-Tanrıcılık fikrine, ibadet çağrılarına ilgisiz hale gelen bu seçkinler, "*mabedin kapısında bile attan inmiyorlardı*".⁷

Kuzeybatı Kafkaslardaki İslam'ın diğer bir özelliği, bölgede vakıf mülkiyeti kurumunun yerleşmiş olmasıydı. Bu pekala İslam'ın o kadar da uzun olmayan bir süre içinde Kuzeybatı Kafkaslara etkin şekilde sokulmasını izah edebilir. Bundan başka, İslam'ın yayılışının savaş ve siyasi iktidarın yokluğu şartlarında gerçekleştiği gerçeği ifade edilir. Sonuç olarak, bu durum Adige efendilerinin ciddi iktisadi konumlarının olmamasını tayin etmiştir. Onlar hayatlarını İslam dindarlığını anlatmakla ve eğitim faaliyetleriyle aydınlatmışlardır ve büyük arazileri olmamıştır.

Rus idarecileri Kuzeybatı Kafkasların işgalinden sonra⁸ burada teşekkül etmiş İslam kurumları ve meydana gelmiş bir din adamları topluluğu (sınıfı) buldular. Uygulamada bu kurumlar ve topluluklar Rusya'nın genel ve yerel idaresinin teşkiline dahil edildiler.

Rusya'nın Kuzeybatı Kafkaslardaki İslam siyasetinin yönelimlerinden birisi din adamlarının faaliyetlerini nizama sokmak olmuştur. Rus idaresi bütün din adamlarını üç sınıfa ayırmıştır: Hanefi mezhebine göre tahakkuk eden şer'i yargının erbabı olarak kadılar ve yaşlı ve genç efendiler. Her mescit cemaatine bir efendi hizmet ederdi.⁹ Büyük mescitlerde bir tanesi yaşlı efendilerden sayılmak üzere, birkaç efendi bulunabilirdi. 1912 yılı verilerine göre, Kuban oblastında Adigelerin yaşadığı bölgede

⁵ Türkçe *Efendi* > Geç Yunanca *aphentes* > Yunanca *authentēs*.

⁶ Han-Girey S., "Çerkesskie predaniya", *Adıgskie pisateli – prosvetiteli XIX veka*, Krasnodar, 1986, s.23.

⁷ Interiano D., "Bit v strana zikhov, imenuemikh çerkesami. Dostoprimeçatel'noe povestvovanie", *Adıgi, balkartsı i karaçayevtsı v izvestiyakh evropeyskikh avtorov XIII-XIX vv.*, Nal'çik, 1974, s.47.

⁸ Kafkas savaşlarının bitmesinden sonra Kuzeybatı Kafkaslar, Kuzey Kafkaslardaki yeni Rus idari bölüşümüne göre Kuban oblastı olarak örgütlenmiştir.

⁹ Kaynaklar bu sınıflara ayırmanın kıstaslarını belirtmemektedir.

14 yaşlı ve 135 genç efendi ile 105 müezzin bulunuyordu.¹⁰ Kadılar hakkında istatistiki veri bulunmamaktadır.

Toplumdaki sayıları çok olmamakla birlikte, Müslüman din adamları kayıtsız şartsız bir otoriteye sahiptiler. Han-Girey şunun altını çizmektedir: “Çerkesler din adamlarına çok büyük önem veriyorlar; bu da bu sınıfa halk üzerinde hakimiyet temin ediyor.”¹¹ Bu otorite büyük ölçüde onların eğitilmişliği ve bizzat dini payelerin itibarı üzerine kuruluydu.

Din adamları kendi ahlaki özellikleriyle seçkinleşmiş kişilerdi ama bir kısmı Rusya'nın Kafkaslardaki askeri faaliyetleri sırasında ve sonrasında Adigelerin yüzde 94'ünün Osmanlı idaresindeki memleketlere tehciri şeklindeki Rus projesine beyhude katılarak sorumluluklarını yerine getirmedi; öte yandan, böylece de şariat meclislerini korumuş oldular. Bu kurnaz ve faydacı din adamı tipi tarafsız atasözleri ve masallarda korunmuştur.¹² Ancak Adigelerin tarihi geleneklerinde diğer türlü efendiler de tanındı. Öyle ki bunlar, F. M. Atsamba ve S. A. Kirillina'nın kendi araştırma eserlerinde “*Ruhani sınıfın şerefi*”¹³ adını verdikleri şekliyle, Adigeler için timsal olmuşlardır. Akliselim, âdâb-ı muâşeret ve alışılmış Adige kültürü içinde yetişmiş olma din adamlarını tüm toplumsal zümreler için oldukça yakın ve açık kimseler haline getirmişti. Gerçekten de, onların iyilikleri aynı şekilde İslamî “*Tanrı iradesi ve O'nun kanunu istikameti*” fikri ve Adigeliğin geleneksel yönergeleri üzerine kuruluydu ve Adige toplumunun beklentilerine uygun düşüyordu.

Efendiler faaliyetlerini çok sayıda mescide yaymışlardı. İlginçtir, Kuzeybatı Kafkaslarda mescit inşası en yoğun şekilde 19. yy'ın 80-90'lı yıllarında gerçekleşmiştir. Şöyle ki, bu dönemde Rus siyasi seçkinlerinin tasavvurlarında Müslümanlara dini kanaatlerine sataşmaksızın idari denetim altında bulundurulmaları gereken Çarlığın sadık tebaaları şeklinde bir bakış hakimdi.¹⁴ Bu yaklaşım mescide “*dağlıların ahlaki terbiye*” yeri olarak bir anlam yüklemeyi öngörüyordu. Aynı şekilde, Kuban yönetimi köy cemaatlerinin yeni mescitler inşasına engel olmadı; özel emirlerle bunların çalışma düzenlerini ve görevlilerin niteliğini nizama soktu. Rus hükümetinde 1912'ye doğru ilk kez Kuzeybatı Kafkaslardaki mescitler

¹⁰ GAKK. F.454. Op.1.D.576.L.6.

¹¹ Han-Girey, a.g.e., s.122.

¹² Örneğin: *Efendi der ki “söylediğimizi yapın; yaptığımıza bakmayın.”; Efendi ver demeyi iyi bilir ama al demeyi öyle bilmez.*

¹³ Atsamba, F. M., Kirillina, S. A., *Religiya i vlast: islam v Osmanskom Egipte (XVIII – pervaya çetvert' XIX b.)*, Moskva, 1996, s.40.

¹⁴ Kempbell, E. İ., “Musul'manskiy vopros v Rossii: istoriya obsujdeniya problemi”, *Istoriçeskie zapiski*, s.113-114.

hakkındaki bilgi sistemleştirildi; 1912'ye gelindiğinde Kuban oblastında 51 Cuma camisi ve 66 küçük mescit faaliyette idi.¹⁵

1917-20'ye doğru bir köydeki azami mescit sayısı sekize ulaşırken, en az da bir adet bulunuyordu ve ortalama her 400 yetişkin erkeğe bir mescit düşüyordu. Tüm mescitlerde efendiler çocuklara okuma yazma ve temel İslamî bilgileri öğretiyorlardı.

20. yy başlarında Maykop¹⁶ ve Yekaterinodar'da mescitler faaliyet gösteriyordu. Bu kerpiç mescitler ünlü Adige tüccarı ve fabrikatörü ve Yekaterinodar kentinin önemli zenginlerinden biri olan ve yaptığı hayır çalışmalarıyla şöhret kazanan L. Trakhov¹⁷ sayesinde inşa edilmişti. Dini bayramlarda ve Cuma günlerinde etrafında komşu köylerin sakinlerini de toplayan mescit, kendine has bir sosyokültürel işlevi ifa eden bir merkezdi: Dini yapı, okul ve toplumun buluşma yeri.

Din adamlarının temel işlerinden olan Müslümanların eğitimi, kaide üzere, dini vazifelerin ifasında kaçınılmaz olan temel şer'î ve İslamî bilgiler ve Arap yazısı ile sınırlı idi. Din adamlarının yaklaşık onda biri (20 kişiden fazla) saygın İslam üniversitelerinde - İstanbul'daki Osmanlı üniversitesi, Kahire'de El-Ezher ve Dağıstan, Kazan ve Ufa'daki eğitim merkezleri - rahle-i tedristen geçmiş kimselerdi. Öyle ki, ruhani sınıfın bu temsilcileri Adige toplumunun bütün tabakalarında, herşeyden önce şer'î hukuk uygulamaları ile derin tesirde bulunmuşlardır. Şeriatın tatbiki aile-evlilik karakterindeki işlerle sınırlı idi: Miras ve kalımlar, doğum kanunları, evliliğin tesis ve iptali.¹⁸ Şer'î mahkemeler, örfi mahkemelerle uyum içinde çok-hukuklu alanı oluşturuyorlardı ve bu alanda 19. yy'ın 60'larına kadar Adigelerin yargı işlemleri gerçekleştirilmiştir.¹⁹

¹⁵ GAKK. F.454. Op.1.D.576.L.6.

¹⁶ NARA. F.R-21. Op.1.D.10.L.121.

¹⁷ Trakhov, L. N. (1856-1914): Kuban oblastındaki ilk Adige işadamlarından biri. Vesayet kurullarının, Yekaterinodar ve Tüm-Rusya hayır cemiyetleri "Yoklukla Mücadele Derneği" ve "Kızılhaç" üyesi. Kendi imkanlarıyla üç köyde taş mescit ve Şenciy köyünde mescidin yanına okul yaptırdı; Hac paralarını karşılamakta Adigelere yardım etti; Yekaterinodar şehir hastanesine maddi yardımda bulundu; eğitim çalışmalarını teşvik etti. Yeri geldi, vatandaşlara maddi ve insani yardım sağlamak için 1912 yılında kurulan Yekaterinodar Çerkez Hayır Cemiyeti'nde çocuklarıyla birlikte bilfiil çalıştı. Onun hk. bkz. Buzarov, Az. K., "U istokov çastnoy blagotvoritel'nosti v Adigee", *Blagodarenie (Tkh'am inешu)*, 1997, Sayı 1 (79).

¹⁸ Dumanov, Kh. M., Ketov, Yu. M., *Adige khabze i sud v Kabarde vo vtoroy polovine XVIII-XIX veka*, Nal'çik, 2000, s.58.

¹⁹ Babiç, İ. L., *Evolutsiya pravovoy kul'turi adıgov (1860-1996-e gg.)*, Moskva, 1999, s.79.

19. yy'da 60'ların sonu – 70'lerin başlarında Kuzey Kafkaslarda yargı işlerine yeni bir şekil verilmeye başlandı. Kuzey Kafkaslarda şer'î yargı-lamanın korunduğu yargı reformu, Müslümanların dini hayatlarını bir nizama koymayı öngören İslam siyasetinin bir parçası olarak gözlemle-nebilir. 1870 yılında Kafkas genel valisinin onayladığı “*Dağlı Sözlü Mahkemeleri Hakkında Geçici Kanun*” uyarınca Yekaterinodar, Maykop ve Batalpaşinsk'te (şimdiki Çerkessk şehri) ilk derece mahkemeleri olarak bölgesel dağlı sözlü mahkemeleri,²⁰ köylerde ise köy mahkemeleri kuruldu. Bunlar Kuban oblasti yöneticisine tabi idiler.

Yargıda şer'î normların korunmasının, Adigeler açısından karmaşık ve rahatsızlık veren bu sürecin çok taraflı olarak yumuşatılmasıyla, Rus devletinin adalet sistemiyle kademeli şekilde bütünleşmelerinde olumlu rolü olmuştur. Meşhur Adige maarifçisi S. Siyukhov'un şunları yazması tesadüfi değildir: “*Dağlıların Ruslarla kültürel açıdan yakınlaşmasının önündeki büyük ve başlıca engel bizzat Dağlılar tarafından dinlerinin kaybolması ve zayıflaması endişesi idi.*”²¹

Efendilerin Adige toplumuna bir diğer kanaldan etkisi dini eğitim ol-muştur. Dini okullar dünyevi eğitim kurumlarıyla birlikte var idiler ve efendiler asla, bir bütün halindeki bir zümre olarak Adige toplumunda ilmin yayılmasında fevkalade sorumlulukta olmamışlardır.

Ortaöğretim verilmesi için esas imkanı, Kafkasların yatıştırılması ve Kuzey Kafkas dağlılarından “*devletin gerçek vatandaşları*” oluşturmak şeklindeki Rus idari projesinin bir parçası olarak kurulan dünyevi lisele-rin Dağlı bölümleri sağlamıştır. 19. yy sonunda Kuban oblastında 12 lise vardı.²² Dağlı çocuklar arasında özellikle eğitim süresi yedi yıldan oluşan Stavropol' lisesinden istifade ediliyordu; 1875-1879 arasında burasını 667 Dağlı bitirmişti; 1884-1900 arası dönemde burada 38 Adige ilim öğrendi.²³ Dağlılar ya devletin münhal kadroları hesabına, ya da adet olduğu üzere eğitim masrafının yarısını karşılayan Adige toplumunun mali desteği sayesinde okuyorlardı. Zengin Adige ailelerinden gelen gençlerin büyük bir kısmı, gelecekte Rus ordusunun subay okulunu tamamlamak üzere kendi hesaplarına orta öğretime gidiyorlardı. Rusya'-

²⁰ Sözlü mahkeme (“slovesnyy sud”) muhakemenin sözlü olarak gerçekleştirildiği yerdir. Bkz. Dal' V., *Tolkoviy slovar' jivogo velikorusskogo yazıka*, C.II, Moskva, 1956, s.22.

²¹ Siyukhov, S., “Ne meç, a mir”, *Musul'manskaya gazeta*, Petersburg, 8 Nisan 1913.

²² Emtıl', Z. Ya., *Adıgskaya intelligentsiya (Bilimler Akademisi'nde Doktora Tezi)*, Maykop, 1999, s.51.

²³ Koşev, M. A., “Stavropol'skaya gimnaziya i prosveštenie gortsev (70-9/-e godı XIX veka)”, *Kul'tura i bit Adıgov*, Vip.VII, Maykop, 1988, s.187.

nın askeri liseleri böylece Kafkas dağlılarından profesyonel bir asker zümresi oluşturmayı mümkün kılıyordu.

Kafkas eğitim çevresindeki ortaöğretim kurumlarının müfredatı İslamî din bilgisi, matematik, fizik, tabiat bilgisi, kimya, resim ve disiplin derslerini içeriyordu. Orta kademe memurluğa hazırlık için de hesaplama, kısa bir hukuk tarihi, ziraat, sivil mimari ve yerel diller görülüyordu.²⁴

19. yy'ın 90'larıyla birlikte Kuban oblastındaki Adigeler, bilhassa dağlı seçkinlerin temsilcileri Petersburg, Moskova, Odessa ve Riga gibi yerlerde yüksek öğretim kurumlarına devam için kanunla belirlenmiş bir imkana sahip oldular.

Bu şekilde, 20. yy başlarında Adigeler arasında fikri işlerle mesleki olarak uğraşan bir tabaka teşekkül etti. Uzun vadede bunlar arasından eserlerinde Adigeler arasında İslam'ın yayılmasının karakteri ve eğitim ve kültürün gelişmesinde bunun rolü üzerinde kafa yoran kimseler çıktı. Bu tür eserlerin yazarları Adigelerin Rus kültürü ve Rus eğitim sistemi ile bütünleşmesi esnasında ana dilin, İslamî dini kimliğin ve *Adige Khabze*'nin korunmasının gerekliliği üzerine çok yazdılar; bunu Rus kültür çevresi içinde başarılı bir şekilde var olmak için lazım ve kaçınılmaz gördüler.

Dini okullar herşeyden önce köyden gelenlere temel bilgileri alma imkanını sunuyordu. Bunların arasında bilhassa, İstanbul, Kahire, Kazan ve Ufa gibi yerlerde eğitim gören genç din adamlarının girişimleriyle kurulan yeni usûl okullar temeyyüz etti.

Adigelerde 20. yy başlarında açılan yeni usûl okullar, öğrencilerin Arap dilinde eğitimi çerçevesinde İslamî ilimlerde temel yerler haline geldiler. Bu okullardaki dersler iki ila dört yıl sürüyordu. Yeni öğrenciler burada önce Rus dili okuyor, kendi anadillerinde tarih ile, Rusça'da ise aritmetik, coğrafya ve gökbilimin temelleri ile tanış hale geliyorlardı. Dini okullar köylü çocukları için uzun süre toplumsal yükselmenin biricik imkanı olarak kaldılar.

Dini temel eğitim veren okulların kız öğrencileri de vardı. Mamafih, okuma yazma yok değildi, ancak bu yüksek tabakadan Adige kızları için ilkesel olarak yeni birşeydi. Çerkez yaylasında iki yıldan fazla kalan (1836-1838) ve kendi vicdanlılığı ve gözlem gücü ile fevkalade bir "Hatırat..." bırakan Rus istihbarat subayı F. F. Tornau şöyle yazıyor: "Yüksek sınıftan Çerkezler okumayı hor görmüyorlar; Çerkez hanımların Türkçe okuma ve yazma öğrenmeleri nadirattan değildir; kimi durum-

²⁴ Emtıl', Z. Ya., a.g.e., s.48.

larda Kuran okumayı sökmeleri ve babaları ve eşlerine mektup yazmaları sık görülür.”²⁵

1909-1913 yılları arasında okulların örgütlenmesine, “*Khakuj’a Gezinti*” (Küçük vatana veya tarihi vatana gezinti) adını verdikleri bir faaliyet ayarlayan Suriye ve Türkiye’den muhacerat temsilcileri de katıldılar. Bunlardan çok büyük olmayan iki topluluk Kabarda’ya ve Kuban oblastındaki Şapsug köylerine göçtü.²⁶

Yeni dini okullar 20. yy başlarında köy cemaatinin hesabına, zekat şeklinde toplanan kaynaklarla açılmıştı. Böylelikle, bu okullar vasıtasıyla Kahire ve İstanbul’da basılmış Adige ve Arap dillerindeki eserler ve dini kitaplar yayıldı ve Kuzeypatı Kafkaslarda büyük rağbet kazandı. 20. yy başlarında bizzat Adige efendilerince üretilmiş kitaplar - Hz. Muhammed’in (SAV) şiir dilinde hayat hikayeleri, eğitimin gerekliliğine dair makaleler, vb. – ortaya çıkmaya başladı. Müslüman Adige aydın topluluğu ortaya çıktı; Doğu’nun düşünür ve şairlerinin insanın kişiliğinin değerini ve kendi duygu dünyası üzerindeki haklarını pekiştiren ürünlerini yaydı.²⁷

Müslümanların okul eğitiminin gelişmenin sağlanması yönünde ufukları vardı. Dünyevi müfredatın miktarının artması, Adige muhaceratıyla kültürel değiştokuş vasıtasıyla okutmanların eğitim seviyesinin yükselmesi başlangıçtaki dini okulların İslamî ilimlerin yayılma kanallarından birine dönüşmesini mümkün kılmış olmalıdır.

Rusya’daki Şubat 1917 devriminin arifesinde Kuzeypatı Kafkaslardaki İslamî kurumlar oluşum aşamasındaydı ve gevşek ve henüz oluşmuş bir yapıyı temsil ediyorlardı. Bölgedeki dini hayatın temel içeriği (kadınların ve köy efendilerinin sorumluluklarının pekiştirilmesi, mescitlerin inşası, Hac ayarlamaları) üzerinde Kuban oblast idaresinin denetimi altında, İslam kültürünün benimsenmesi, korunması, yeniden üretilmesi ve yayılması için bir bütün olarak uygun gelecek şekilde durum müsaitleşmişti. Buna bundan başka, İslamî eğitim şebekesine el atılması ve Adige Müslümanlarının kendi dindaşlarıyla bağ kurmasını sağlayan İslam’ın kutsal topraklarına yıllık Hac ziyaretleri de katkı yapmıştır.

²⁵ Tornau, F. F., *Sekretnaya missiya v Çerkesiyu russkogo razvedçika barona F. F. Tornau*, Nal’çik, 1999, s.282.

²⁶ Buzarov, A. K., “İz istorii kul’turnogo razvitiya adıgov naçala XX veka (po materialam rukopisnogo naslediya S. Kh. Siyukhova)”, *Etüdi po istorii i kul’ture adıgov*, Maykop, 1998, s.23.

²⁷ Naloev, Z. M., *a.g.e.*, s.158.